

KIJKEN NAAR DE MENS

Rianne Janssen

KIJKEN NAAR DE MENS

| OWL PRESS | Een geschiedenis van de psychologie

INLEIDING

Hoewel dit boek de klassieke oudheid links laat liggen, roept het met dit beeld toch een van de negen muzen uit de Griekse mythologie aan. Clio is de muze van de geschiedschrijving. Haar naam betekent letterlijk ‘verkondigende’. Volgens de Latijnse tekst bovenaan deze prent uit de 16de of 17de eeuw bezingt ze daden en brengt ze vervlogen tijden terug. Anders dan op de prent spelen vechtende ridders en triomferende keizers geen rol in de opzet van dit boek om de geschiedenis van de psychologie te verkondigen.

*History is not the past
but a map of the past,
drawn from a particular point of view,
to be useful to the modern traveler.*

Henry Glassie (1982, p. 621)

Dit inleidende hoofdstuk kaart aan waarover dit boek inhoudelijk en qua behandelde tijdsperiode gaat. Inhoudelijk wordt het afgelegde parcours van de psychologie als discipline beschreven tegen de achtergrond van de bredere maatschappelijke en wetenschappelijke context. Qua tijdsperiode doorloopt dit handboek chronologisch de periode vanaf de renaissance tot de 20ste eeuw. Het is de bedoeling dat de zo geschetste kaart van het verleden helpt om te reflecteren over de paden die de psychologie momenteel bewandelt, ook al bevat ze een aantal vertekeningen en is ze zeker niet alomvattend.

Het vak 'geschiedenis van de psychologie' is op zich een wat opmerkelijk gegeven. Aan universiteiten in binnen- en buitenland zit het vak 'geschiedenis van de psychologie' steevast in de bacheloropleiding psychologie vervat. Dat is niet het geval voor alle wetenschapsdisciplines. Studenten uit de medische wetenschappen hebben in hun bachelor enkel vakken als 'celbiologie', 'nier en ademhaling' en 'ziektemechanismen'. Bachelorstudenten in de fysica vliegen erin met 'algemene natuurkunde' en 'inleiding tot de sterrenkunde'. Deze studenten krijgen in hun bachelorjaren dus geen terugblik op de historische ontwikkelingen in hun vakgebied in een apart opleidingsonderdeel.

Het is een interessante vraag waarom al die opleidingscommissies het zo belangrijk vinden om studenten in de psychologie te confronteren met hoe het er vroeger aan toeging in hun discipline of in de periode voorafgaand aan die discipline. Het volgende hoofdstuk beantwoordt die vraag gedeeltelijk. De geschiedenis van de psychologie was aanvankelijk een manier om het statuut van de psychologie als afzonderlijke wetenschappelijke discipline te onderbouwen. Meer recent fungeert de terugblik op het verleden als een voedingsbodem voor reflecties over de eigen aard van de psychologie en over hoe het psychologische in de loop van de tijd benaderd werd. Het belang van dit opleidingsonderdeel ligt daarom niet alleen in kennisdoelen (wie deed wat waar en wanneer?). Het vak streeft er ook naar dat de student zich bewust wordt van conceptuele vragen in de psychologie en daarover zelf durft te denken, wat tegenwoordig een Vlaamse universiteit, maar oorspronkelijk de verlichtingsfilosoof Immanuel Kant als ideaal vooropstelt.

Opzet

Basisstramien

Dit boek pretendeert geenszins om *de* geschiedenis van de psychologie te beschrijven. Hooguit is het *een* geschiedenis. Daarbij wordt het verleden van de psychologie bestudeerd vanuit verschillende invalshoeken. De psychologie heeft zich immers niet ontwikkeld in een soort vacuüm, maar is geëvolueerd binnen een bredere maatschappelijke en wetenschappelijke context. Op die manier omvat dit boek niet alleen een geschiedenis van de psychologie, maar ook delen van een maatschappij-, mentaliteits- en wetenschaps geschiedenis. De verschillende invalshoeken zijn samen te vatten met de termen 'mens, maatschappij en methode'. Deze drie termen verwijzen respectievelijk naar (a) het inhoudelijk werk van vooral de grote figuren uit het verleden van de psychologie, (b) de sociaal-economische context en de manier waarop werd gekeken naar het individu in de samenleving en (c) de wetenschappelijke methodologie en hoe die zich in het bijzonder ontvouwde voor de studie van het psychologische. Deze verschillende perspectieven vormen de bril waardoor gekeken wordt naar veranderingen door de eeuwen heen vanaf de overgang van de middeleeuwen naar de renaissance tot in de 20ste eeuw.

Het basisstramien van dit boek is zo een matrix waarbij verschillende invalshoeken worden besproken voor verschillende tijdvakken. Deze structuur wordt in dit hoofdstuk verder toegelicht. Vooraleer die matrix concreet wordt ingevuld, gaat het volgende hoofdstuk eerst in op de mogelijke benaderingen en de valkuilen in geschiedschrijving. Daarna volgt de inhoudelijke bespreking van de opeenvolgende tijdsperiodes. Het boek eindigt met een terugblik, waarin wordt gereflecteerd op wat de psychologie uit haar geschiedenis kan leren.

Verschillende invalshoeken

Bij de bespreking van elke tijdsperiode komen telkens achtereenvolgens vier aspecten uit het verleden van de psychologie aan bod, die hieronder kort worden toegelicht.

Sociaal-economische context

'It's the economy' is een uitspraak die teruggaat op een van de pijlers die de campagneleider van Bill Clinton uitzette in de Amerikaanse presidentscampagne van 1992 tegen George Bush. De Democraten wilden de nadruk leggen op de economie, terwijl de Republikeinen vooral de verdiensten van Bush op het vlak van buitenlands beleid in de kijker stelden. Tegenwoordig wordt dit citaat (met erachteraan vaak nog de toevoeging 'stupid') te pas en te onpas gebruikt, onder meer om te verwijzen naar de stelling dat veranderingen in maatschappelijke domeinen in de eerste plaats worden aangedreven vanuit de economie. Zonder deze hypothese van het economisch determinisme¹ te onderschrijven of verder te onderzoeken, begint elke bestudeerde tijdsperiode met een schets van de economische context, weliswaar aangevuld met ook bredere maatschappelijke zaken. Deze sociaal-economische situering geeft een concreet beeld van de achtergrond waartegen de andere besproken ontwikkelingen zich voordoen.

¹ Het economisch determinisme stelt dat veranderingen in economische factoren of relaties de basis vormen voor evoluties op maatschappelijk en politiek vlak.

Franse zeehaven bij zonsondergang

Op het schilderij *Port de mer au soleil couchant* van Claude Lorrain (1604/1605-1682) uit 1639 wordt een Franse zeehaven afgebeeld. Het zijn de hoogdagen van het mercantilisme (cf. infra), waarin import en export een belangrijke rol spelen. De opbloeiende handel met verre kolonies beïnvloedt ook hoe de westerse mens zich plaatst ten opzichte van andere culturen. De verre zeereizen stellen ook praktische problemen. Die problemen stimuleren mee de ontwikkeling van een natuurwetenschappelijke benadering van de werkelijkheid.

Maatschappelijk mensbeeld

Door de westerse geschiedenis heen zijn er verschillen in hoe de mens zichzelf ziet en definieert. Het gaat om veranderende representaties of idealen waartoe mensen zich verhouden of zich mee identificeren. Niet steeds was de westerse mens er bijvoorbeeld van overtuigd dat hij (het ging doorgaans enkel over de man) zelf richting kon geven aan zijn leven of dat gevoelens noemenswaardig waren. In retrospect kunnen deze veranderingen door de eeuwen heen in het maatschappelijk mensbeeld worden samengevat als een toename in individualisering. Deze wijzigingen worden in dit boek eerder statisch geportretteerd als 'generatieverschillen' door de besproken tijdvakken heen. Er wordt niet uitgebreid ingegaan op hoe veranderende zienswijzen verbonden zijn met nieuwe idealen die door bepaalde auteurs werden verwoord of hoe deze sociale veranderingsprocessen en cultuuromslagen verliepen. Het is trouwens ook moeilijk na te gaan hoe sterk deze veranderende zelfbeelden effectief aanhang vonden in de populatie. (In het verleden heeft men duidelijk nagelaten om op geregelde tijdstippen daarover grootschalige bevestigingen te organiseren!)

Gezin in gebed voor de maaltijd

Dit titelloze schilderij uit 1627 toont een onbekend calvinistisch gezin uit de Noordelijke Nederlanden. Hun welstand blijkt onder meer uit buitenlandse handelswaar op de gedekte tafel, zoals het Chinese schaalje met aardbeien en het met kostbaar zout gevulde vat. Hun geloof blijkt niet alleen uit hun houding voor het opzeggen van een tafelgebed, maar valt ook af te leiden uit de wijnrank aan de muur.

Die verwijst naar Psalm 128 uit de Bijbel, waarin staat dat wie de weg van God volgt, geluk en voorspoed ten deel zullen vallen. Letterlijk luidt het derde vers daarvan als volgt: 'Je vrouw zal zijn als een wijnstruik vol druiventrossen tegen de muur van je huis: ze zal je veel kinderen geven. Er zullen net zoveel zonen en dochters rond je tafel zitten als dat er druiventrossen zitten aan een wijnstruik en olijven aan een olijfboom.' De onderdanige positie van de vrouw van het echtpaar lijkt daarmee op de achtergrond mee in beeld gebracht. Merk ook op hoe uniform de lichaamshouding en de gezichtsuitdrukkingen zijn van de gezinsleden. (Het contrasteert in elk geval met hoe expressief mensen tegenwoordig op een groepsfoto staan!)

Wetenschappelijke ontwikkelingen

Wetenschap is geen gegeven, maar een verworvenheid. Door de eeuwen heen gingen geleerden niet alleen op zoek naar waarheid, maar ook naar wat wetenschap kenmerkt en wat een goede wetenschappelijke methode inhoudt. Om te begrijpen hoe de studie van de mens zich ontvouwd, is het belangrijk om de grote evoluties in het wetenschappelijk denken te kennen. De in de 19de eeuw ontluikende academische psychologie spiegelde zich bijvoorbeeld erg aan de toen heersende wetenschappelijke ideaalbeelden uit de natuurwetenschappen.

Het is onmogelijk om de wetenschappelijke ontwikkelingen van de laatste vijfhonderd jaar exhaustief en systematisch te bespreken. In dit boek komt de ontplooiing van de wetenschap het meest uitgebreid aan bod bij de bespreking van de renaissance. Het is immers goed om te beseffen hoe moeizaam de wetenschappelijke verovering van de werkelijkheid van de aanvang af verliep. Ook zetten die eerste tekenen van de moderne wetenschappen mee de toon in het nadenken over wetenschappelijke methodologie. Pas vanaf de 19de eeuw klonk de roep om de natuurwetenschappelijke aanpak te verruimen. Wetenschappelijke benaderingen uit de geesteswetenschappen kregen zo pas in de 20ste eeuw voet aan grond in de academische psychologie, al beïnvloedden ze in de 19de eeuw wel de praktijkgerichte psychologie. Merk op dat de keuze van een gefundeerde en geschikte methode nog steeds een essentiële rol speelt in het psychologisch onderzoek en bij reflecties binnen de discipline, wat het meenemen van deze invalshoek in dit historisch overzicht van de psychologie verder verantwoordt.

De geograaf

Op dit schilderij uit 1668 toont Johannes Vermeer (1632-1675) het belang van onderzoek en wetenschap door een geograaf in zijn werkkamer af te beelden die opgaat in zijn intellectuele bezigheden. De man draagt een Japanse kamerjas, wat destijds populair was onder geleerden. Hij wordt omringd door kaarten, een wereldbol en boeken, en heeft een passer in de hand. Wie overzeese handel wil drijven, moet zichzelf op de kaart kunnen zetten. Mogelijk stond Antoni van Leeuwenhoek model voor de afgebeelde geograaf.

Technisch gesproken is dit schilderij opvallend qua perspectief. 'The energy in this painting [...] is conveyed most notably through the figure's pose, the massing of objects on the left side of the composition, and the sequence of diagonal shadows on the wall to the right.' (Wheelock, 1995, p. 172)

Bij de opvolging van de belangrijkste wetenschappelijke evoluties door de tijd heen krijgt de statistiek een speciale plaats, gezien haar belang in de huidige psychologie. Om dezelfde

² De fysiologie is een onderdeel van de biologie dat de werking en de functies van het lichaam bestudeert. Voor het ontstaan van de psychologie is vooral het fysiologisch onderzoek naar de werking van de zintuigen belangrijk.

reden worden ook de grote historische lijnen beschreven met betrekking tot de studie van het zenuwstelsel vanuit de fysiologie². De psychologie wordt immers geregeld voorgesteld als een wetenschap met als moeder de filosofie en als vader de fysiologie. Waar de filosofie de studie van het bewustzijn als ervaringsgegeven centraal stelt, gaat men in de fysiologie 'het bewustzijn te lijf' (Bem, 2004). Daarbij slagen onderzoekers er door de eeuwen heen in om motorische en sensorische processen steeds meer en steeds duidelijker terug te brengen tot lichamelijke processen. (De laatste jaren lijkt de psychologie bij momenten in een eenoudergezin op te groeien, met veel aandacht voor de biologische basis van het gedrag.)

Studie van het psychologische

Tot slot wordt in elke tijdsperiode de studie van psychologische fenomenen besproken. Die studie is pas vanaf de 19de eeuw empirisch en was daarvoor vooral het werk van filosofen. Zij stellen in de loop van de tijd uiteenlopende mensbeelden voor. Zoals net aangegeven, vormt de studie van het bewustzijn daarbij een belangrijk thema. De stroom van het bewustzijn is zo een gemeenschappelijk thema bij Wundt en James, die dan weer als de twee vaders van de psychologie worden omschreven (de psychologie kent een complexe familiegeschiedenis).

De nadruk in de geschiedenis van de psychologie op de filosofische denkbeelden over het bewustzijn en op de filosofische discussie over de manier waarop zintuiglijke informatie bijdraagt tot kennisverwerving is mogelijk een gevolg van de focus die oudere standaardwerken over de geschiedenis van de psychologie legden op de voorlopers van de academische psychologie in Duitsland en de Verenigde Staten, waar de functieleer³ een belangrijk onderzoeksdomein was. In dit boek worden daarnaast ook de opvattingen over individuele verschillen, emotie en motivatie en personen met psychische problemen opgevolgd, maar niet systematisch in elk tijdvak. Deze thema's komen minder uitgebreid aan bod, ook omdat er minder aandacht voor is in standaardwerken over de geschiedenis van de psychologie. Pas vanaf de 20ste eeuw worden deze thema's bestudeerd in afzonderlijke subdisciplines binnen de academische psychologie. Sedertdien krijgt ook de praktijkgerichte psychologie meer aandacht binnen de academische psychologie, al waren er al vanaf de 19de eeuw beoefenaars.

Eigenlijk zou de studie van de geschiedenis van de psychologie vier aparte onderwerpen moeten behandelen: (a) de studie van het psychologische – hoe wordt door de eeuwen heen naar psychologische fenomenen gekeken?, (b) de psychologie als een aparte discipline – wanneer komt de psychologie los van haar filosofische en fysiologische voorlopers?, (c) de institutionalisering van de psychologie – wanneer wordt de psychologie erkend in onderwijs en onderzoek? en (d) de praktijkgerichte psychologie en de professionele status van de psycholoog – wanneer ontstaat de praktijkgerichte psychologie en wanneer krijgt ze maatschappelijke erkenning? Gezien hun samenhang en deels omdat hun belang verschilt in de loop van de tijd, worden deze thema's in dit boek niet strikt onderscheiden.

³ De functieleer is een onderdeel van de psychologie dat de basisfuncties van de hersenen bestudeert, zoals aandacht, geheugen, taal, motoriek, motivatie en bewustzijn. Aanvankelijk werd dit deeldomein aangeduid met de term 'experimentele psychologie'.

Zelfportret van Rembrandt uit 1660

Rembrandt (1606-1669) creëerde in zijn leven ongeveer honderd zelfportretten, waaronder veertig schilderijen. Deze afbeeldingen vormen zo een soort visuele autobiografie over veertig jaar van zijn levensloop. Dit portret dateert uit een erg moeilijke periode in Rembrandts leven. Hij is 57 jaar en is net bankroet verklaard. Zijn kunstcollectie wordt per opbod verkocht en hij wordt verlaten door leerlingen en vrienden. Hij heeft zelfs geen eigen atelier meer om zijn schildersezels op te stellen. Rembrandts gefronste wenkbrauwen en bezorgde gelaatsuitdrukking tonen de bezorgde toestand van zijn geest (Van Laer, 1916, p. 18). Toch suggereert de blik in zijn ogen dat hij zich niet gewonnen geeft.

Al vanaf de renaissance is er interesse voor de lotgevallen en de levensloop van mensen. Toch duurt het tot de 20ste eeuw voor die voer worden voor ontwikkelingspsychologen. Ook de veerkracht van mensen en individuele verschillen daarin behoren in de 17de eeuw nog niet tot een wetenschappelijk studiedomein.

Tijdsperiode en tijdvakken

Tijdsperiode

De psychologie ontstaat als academische discipline in de 19de eeuw. Voor Europeanen is Wilhelm Wundt de stichter. Hij was een Duitse fysioloog die in 1879 in Leipzig het 'Psychologisches Institut' opricht, wat doorgaans beschouwd wordt als het eerste psychologische laboratorium ter wereld. Hij was de eerste wetenschapper die zichzelf een psycholoog noemde. Amerikanen zien eerder William James als 'founding father'. Hij was aanvankelijk docent in de fysiologie aan de universiteit van Harvard, waar hij in 1889 de leerstoel voor psychologie toegewezen kreeg. Hij doceerde als eerste een vak 'psychologie' aan een Amerikaanse universiteit.

Geen enkel handboek over de geschiedenis van de psychologie start echter bij de stichting van de discipline. Doorgaans wordt teruggegaan tot de Griekse filosofen en islamitische denkers uit de klassieke oudheid, een enkele keer zelfs tot het ontstaan van het schrift, de uitvinding van getallen of de vier belangrijke stroomculturen⁴. In dit boek wordt het verleden van de psychologie besproken vanaf de overgang van de middeleeuwen naar de renaissance. In die laatste tijdsperiode zijn immers de eerste tekenen te vinden van individualisering en van moderne wetenschappen. Aangezien toen werd teruggegrepen naar werken uit de klassieke oudheid, komt die periode inhoudelijk toch deels aan bod.

⁴ Stroomculturen vormen de eerste stedelijke beschavingen van de mensheid tussen circa 3500 tot 800 voor Christus langs de oevers van grote rivieren, met name de Tigris en de Eufraat in Mesopotamië, de Nijl in Egypte, de Indus in Indië en de Gele Rivier in China.

Tijdvakken

Gegeven de basisopzet om opeenvolgende historische tijdvakken vanaf de renaissance vanuit verschillende invalshoeken te bestuderen, is het belangrijk te beslissen hoe deze tijdvakken worden afgebakend. Historici kiezen ervoor om inhoudelijk homogene tijdperken af te bakenen, dan wel om vaste tijdsperiodes inhoudelijk te beschrijven. Zo geven het Vlaamse en het Nederlandse geschiedenisonderwijs een ander overzicht van de historische tijdperken tussen 500 en 2000 (zie schema). Waar Vlaanderen kiest voor brede, maar steeds korter wordende tijdperken, volgt Nederland vanaf de 16de eeuw de jaartelling met een tijdvak en omschrijving per eeuw.

Dit boek volgt de Nederlandse, chronologische opdeling met een apart hoofdstuk per eeuw vanaf de 17de tot en met de 20ste eeuw met weliswaar een andere inhoudelijke karakterisering aan elke periode. Wel zijn de 15de en 16de eeuw samengenomen als het tijdperk van de renaissance. Dit hoofdstuk bespreekt daarbij zowel de overgang van de middeleeuwen naar de renaissance als de renaissance zelf. Het begin van die renaissance leggen historici trouwens op verschillende momenten: het einde van de 14de eeuw, 1450 volgens de Vlaamse indeling, namelijk als startpunt van de nieuwe tijd, en het einde van de 15de eeuw volgens de Nederlandse indeling.

De honderdjarige tijdvakken zijn niet meer dan de zevenmijlslaarzen waarmee dit boek door het verleden stapt. De opdeling van de geschiedenis in eeuwen betekent geenszins dat de op die manier afgebakende tijdvakken strikt van elkaar te onderscheiden zijn. Eeuwen zijn immers puur gebaseerd op een jaartelling⁵. Historische gebeurtenissen en evoluties trekken zich daar doorgaans niets van aan, tenzij hoogstens in 'fin de siècle'-bewegingen. De bespreking van een tijdvak per hoofdstuk moet dan ook met een zekere marge worden genomen. Bepaalde ontwikkelingen kunnen bijvoorbeeld doorlopen naar een daaropvolgende eeuw. Een eeuw is op zich geen zinvolle eenheid om een tijdsgeest te vatten. Wel zijn daarin doorgaans eeuw na eeuw veranderingen merkbaar. Die historische ontwikkelingen zijn daarbij eerder een continu proces en niet altijd specifiek te linken aan een welbepaalde gebeurtenis in een welbepaald jaar, zoals termen als 'wetenschappelijke revolutie' of een 'culturele omslag' suggereren. Voor de toewijzing van auteurs aan een eeuw is bij twijfel niet gekeken naar hun geboorte- of sterfdatum, maar naar het tijdstip waarop hun werk werd geschreven of naar de eeuw waarin de impact van hun werk duidelijk werd.

De 19de eeuw vormt het zwaartepunt van het chronologische overzicht. Het is een tijdsperiode waarin de contouren van de moderne samenleving in beeld komen. Ook liggen daar de wortels van de psychologie. Het was verleidelijk om bij de opzet van dit boek de 20ste eeuw buiten beschouwing te laten. In dat tijdvak volgen veranderingen elkaar erg snel op, werken de twee wereldoorlogen als scharniermomenten voor het afbakenen van deelperiodes met elk een eigen tijdsgeest en zijn ook de ontwikkelingen in de psychologie erg uiteen-

⁵ Een jaartelling is een systeem van tijdrekening dat wordt gekenmerkt door de keuze van het jaar 1 en de duur en de start van een kalenderjaar.

lopend. Dat in de 20ste eeuw de praktijkgerichte tot ontplooiing komt en dat toekomstige psychologen werken met mensen uit verschillende generaties, ook uit de 20ste eeuw, vormen de hoofdredenen om deze eeuw toch te behandelen, zij het enkel in grote lijnen.

Historische tijdperken tussen 500 en 2000 en hun omschrijving in het geschiedenisonderwijs in Vlaanderen en Nederland en in dit handboek

	Vlaamse onderwijs	Nederlandse onderwijs		Dit handboek
		Tijd van ...	Tijdperiode	
500	middeleeuwen	monniken en ridders	vroege middeleeuwen	middeleeuwen
550				
600				
650				
700				
750				
800				
850				
900				
950				
1000	nieuwe of vroegmoderne tijd	ontdekkers en hervormers	renaissance/ Reformatie	renaissance
1050				
1100				
1150				
1200				
1250				
1300				
1350				
1400				
1450				
1500	nieuwe of vroegmoderne tijd	regenten en vorsten	Gouden Eeuw	de mechanisering van het wereldbeeld
1550				
1600				
1650	nieuwe of vroegmoderne tijd	pruiken en revoluties	verlichting	verlichting en romantiek
1700				
1750				
1800	nieuwe of vroegmoderne tijd	burgers en stoommachines	industrialisatie	naar een moderne maatschappij
1850				
1900				
1950	eigen tijd	de wereldoorlogen	eerste helft 20ste eeuw	naar een psychologische maatschappij
2000				

Beperkingen

Vertekeningen

Dit boek gaat enkel over de Europese en Noord-Amerikaanse ontwikkelingen met betrekking tot de psychologie. Het is dus ook onderhevig aan eurocentrisme⁶. Die vertekening ('selection bias') zit deels nog steeds in de huidige psychologie vervat. Ze bedreigt volgens sommigen de ecologische validiteit⁷ van de psychologie. Die gaat immers voornamelijk over 'the WEIRDest people in the world', waarbij het acroniem WEIRD staat voor 'Western, educated, industrialized, rich, and democratic'. Ongetwijfeld moet aan dat lijstje ook een witte huidskleur worden toegevoegd. Zo publiceert Guthrie⁸ in 1976 *Even the rat was white: a historical view of psychology*. Hij weerlegt eerder academisch werk uit de psychologie dat raciaal bevooroordeelde en onjuiste conclusies trok over zwarte mensen. Tevens wijst hij op een aantal zwarte psychologen die belangrijke bijdragen hebben geleverd, maar in historische overzichten doorgaans over het hoofd worden gezien.

Ook de geschiedschrijving kent een soortgelijke vertekening, aangezien ze vooral rapporteert over de elite uit elke tijd en niet over de gewone man of vrouw. Deze laatsten maakten historisch gezien echter de meerderheid uit van de bevolking en leefden vaak in heel andere omstandigheden dan de meer gegoede bovenlaag van de maatschappij.

If we had been born a couple or more centuries ago, there is a good chance that we would have been poor, very poor indeed. Our lives would have been spent working on the land, with little or no prospect of change. We would produce large families, but few of our children would outlive us. In any case, we ourselves wouldn't expect to live much beyond about 45. We would call a hovel our home, and heat it in winter with whatever sticks of wood that we were able to collect. Other comforts would have to be paid for either in kind or with the few pennies we had managed to save. Apart from everyday conversation, crying children and the noise of poultry and livestock, we would have lived amidst silence, interrupted on occasion by a thunderclap, communal song, the drums and trumpets of passing soldiers, maybe a lonely church bell tolling every so often. Most of us would have believed without question in the literal existence of spirits or gods or one God as the guiding or even the all-determining power in life and even more so after death. (Cohen, 2015, p. 1)

Een tweede vertekening is dat ook dit boek een gestroomlijnde visie op het verleden biedt. Het beoogt een representatief beeld te geven van de ontwikkelingen in een bepaalde periode, maar omvat die zeker niet exhaustief, zelfs niet voor de historische thema's die worden aangeraakt. Binnen de verschillende invalshoeken komen enkel de belangrijkste ontwikkelingen aan bod, zodat er ongetwijfeld nuances verloren gaan. Doorgaans wordt ook louter het werk van de meest toonaangevende auteurs besproken. Als geschiedenis al een verhaal is, dan is het geenszins een vertelling met alleen maar hoofdpersonages. Het is belangrijk te beseffen dat naast de grote figuren heel wat andere onderzoekers aan het werk waren. Ook is het

⁶ Eurocentrisme is het beklemtonen van Europese en meer in het algemeen westerse ideeën, zonder rekening te houden met de invloeden van andere culturen.

⁷ De ecologische validiteit verwijst naar de mate waarin onderzoeksbevindingen ook gelden voor het alledaagse leven.

⁸ Robert Val Guthrie (1930-2005) was een belangrijke Afro-Amerikaanse psycholoog die vooral bekend is om het genoemde historische werk.

goed om de heldenstatus van deze grote figuren te doorprikken. Naast de successen die ze hebben behaald, kenden ze evenzeer twijfels en mislukkingen. Om die reden wordt van enkele besproken figuren de achtergrond en levensloop geschetst. De toevoeging van hun levensverhaal schept daarnaast een breder en levendiger beeld van de tijd waarin ze leefden.

Een derde vertekening is dat de selectie van besproken navorsers nagenoeg alleen uit witte mannen bestaat. Deze vertekening weerspiegelt voor een groot stuk de situatie van de vrouw en van niet-witte mensen in het verleden, die waar mogelijk in het boek ook aan bod komt. Mogelijk helpt de geschiedkundige achtergrond van huidige tegenstellingen tussen groepen van mensen bij het verder opheffen van die grotendeels vermeende groepsverschillen in de toekomst.

Waarover dit boek niet gaat

Hoewel geschiedenis in het onderwijs vaak wordt vereenzelvigd met politieke geschiedenis, komen de lotgevallen van keizers, vorsten, regenten, rijken en naties in dit boek niet of nauwelijks aan bod. Dat voelt enerzijds aan als een gebrek aan houvast om in het verleden te duiken. Anderzijds is daardoor de weg vrij om op een veralgemeend niveau te spreken over tendensen over de wisselende landsgrenzen heen binnen West-Europa en Noord-Amerika. Dat neemt niet weg dat die tendensen zich natuurlijk niet overal op dezelfde manier of op hetzelfde tijdstip voordeden.

In dit boek komen een aantal interessante invalshoeken niet aan bod die de evolutie van de westerse mensvisie bijkomend hadden kunnen duiden, zoals de ontwikkeling van juridische rechten of de representaties van de mens in kunst en literatuur. Ook komt een aantal voor psychologen relevante thema's niet aan bod. Er is bijvoorbeeld heel wat historisch onderzoek gedaan naar de visie op het kind, en de ontwikkelingspsychologie was naast opvoeding en onderwijs vanaf het einde van de 19de eeuw al snel een onderzoeksthema. Ook de maatschappelijke rol van de vrouw had in het maatschappijbeeld sterker betrokken kunnen worden. Eveneens was het interessant geweest om het beeld over psychisch lijden door de eeuwen heen op een meer diepgaande wijze te schetsen, gezien de klinische psychologie en de psychotherapie belangrijke onderdelen vormen van de huidige psychologie. Tot slot is het opmerkelijk dat psychologen wel bezig zijn met het 'mind-body'-probleem, maar zich vervolgens nagenoeg exclusief richten op het 'mind'-gedeelte zonder zich al te veel te bekommeren om het menselijk lichaam. Ook in dit boek ontbreekt zo bijvoorbeeld de historische ontwikkeling rond seksualiteit, gender of seksuele geaardheid.

Dit boek is op zich geen historisch werk. Er is immers geen historisch onderzoek aan voorafgegaan en de bronnen zijn grotendeels van secundaire aard. Het boek doet onvoldoende recht aan de veelzijdigheid van het huidige historisch onderzoek met onder andere sociale en culturele geschiedenis, wetenschaps- en technologiestudies, materiële geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis en 'l'histoire d'en bas'⁹.

⁹ *L'histoire d'en bas of history from below* is een historiografische aanpak die over historische gebeurtenissen rapporteert vanuit het gezichtspunt van gewone mensen in plaats van elites.

Dit boek is tot slot ook geen filosofisch werk. Er wordt wel gewezen op de samenhang tussen huidige vraagstukken rond de mens en gedachtegoed uit het verleden, maar dit boek biedt geen grondige analyse van de filosofische posities met betrekking tot die onderwerpen, zoals bijvoorbeeld het net vernoemde 'mind-body'- of het meer specifieke 'mind-brain'-vraagstuk, de voorwaarden om te spreken over een vrije wil, of een verdere uitwerking van het kennisdebat tussen empirisme en rationalisme. Ook biedt dit boek op zich geen grondslagenonderzoek naar de voorwaarden opdat de psychologie zichzelf als wetenschap kan waarmaken.

Vormgeving

Dit werk is opgevat als een studieboek. Bij de vormgeving ervan zijn een aantal elementen specifiek voor studenten uitgewerkt om hun studeerproces te ondersteunen.

- ❖ *Opener.* Elk hoofdstuk start met een afbeelding die deels de daarin behandelde thematiek in beeld brengt. Dit wordt gevolgd door een openingscitaat dat dient als motto: het verduidelijkt deels wat de problematiek is die in het hoofdstuk centraal staat. Dit wordt toegelicht in een korte situering bij elk hoofdstuk, die ook fungeert als een *advance organizer*: het structureert alvast wat er inhoudelijk volgt.
- ❖ *Vaste structuur.* In het chronologische deel handelt elk hoofdstuk over een afgebakende periode in het verleden, waarbij de vier invalshoeken (sociaal-economische context, maatschappelijk mensbeeld, wetenschap en studie van het psychologische) telkens in dezelfde volgorde aan bod komen.
- ❖ *Voorbeelden en afbeeldingen.* In de tekst worden geregeld voorbeelden gegeven om een bepaalde uitspraak te concretiseren. Waar mogelijk en relevant worden ook afbeeldingen toegevoegd. Ze laten toe bepaalde zaken te illustreren of een concreter beeld te geven van het verleden. De toelichting maakt duidelijk hoe de illustratie aansluit bij de leerstof, maar geeft soms ook enigszins terzijde verdere duiding bij het beeld, om zo aanzetten te geven om te leren kijken naar historische afbeeldingen (als bijdrage tot beeldvorming). Van belangrijke auteurs wordt een portret toegevoegd ter verlichting van de tekst.

- ❖ *Biografische informatie.* Van elke vermelde auteur in de tekst wordt biografische informatie gegeven. Als het gaat om voor de gedachtegang minder belangrijke historische figuren, verschijnt alleen een schets van hun stellingname of verwezenlijkingen in de marge. Meer gewichtige figuren krijgen in de tekst bij hun portret een meer uitgebreide biografische beschrijving. Tot slot wordt de levensloop van enkele prominente auteurs uitgebreid geschetst. De keuze daarvan is deels toevallig. De biografische informatie staat los van de tekst en kan afzonderlijk worden gelezen (of overgeslagen).
- ❖ *Citaten in de tekst.* Met citaten wordt ook de oorspronkelijke auteur aan het woord gelaten. Engelse citaten worden niet vertaald omdat het de ‘lingua franca’ is van de wetenschap. Van studenten wordt verwacht dat ze deze taal vlot kunnen lezen zodra ze aan hun masterproef beginnen. Franse en Duitse citaten worden vertaald weergegeven. Citaten zijn qua lay-out duidelijk te herkennen. Hun belangrijkste boodschap staat telkens voorafgaand in de tekst. Van citaten uit oudere werken ontbreekt het paginanummer omdat in die tijd bladzijden nog niet genummerd werden.
- ❖ *In de marge.* In de kantlijn bij de tekst worden ook historische termen en begrippen gedefinieerd en worden bepaalde woorden omschreven, die mogelijk niet tot de standaardwoordenschat behoren van de doorsneestudent.
- ❖ *Tussen haakjes.* Wat tussen haakjes staat, kan, behalve als het om de vertaling van een titel gaat, ook figuurlijk tussen haakjes worden geplaatst. Doorgaans gaat het louter om een kwinkslag (een verbale smiley).
- ❖ *Overzichts- en inzichtsvragen.* Elk hoofdstuk eindigt met een reeks vragen waarmee de student zichzelf kan toetsen. Het gaat om vragen die enerzijds peilen naar het overzicht en de kennis van de leerstof, en anderzijds aanmoedigen om verder na te denken over het aangeboden studiemateriaal. Voor elke historische periode wordt bijvoorbeeld gevraagd om een tekstfragment uit die tijd te duiden.
- ❖ *Bronvermeldingen.* De tekst is niet onderbroken door referenties, zoals de APA-voorschriften het zouden vragen. Wel wordt op het einde van elk hoofdstuk een uitgebreide beschrijving gegeven van de gehanteerde bronnen. Die bronnen zijn opgenomen in een overkoepelende referentielijst.
- ❖ *Uitgebreide inhoudstafel.* Met het oog op het studeren is vooraan een uitgebreide inhoudstafel opgenomen, die de student bij elk hoofdstuk kan helpen zowel om zich te oriënteren als om de leerstof in een latere fase te recapituleren.

Vragen

Overzicht

1. Maak een schema met de matrix die als basisstramien dient voor de historische bespreking in dit boek. Waar staan de rijen en kolommen precies voor? Vul dit schema aan voor elke besproken tijdsperiode.
2. Aan welke vertekeningen is dit boek onderhevig?

Inzicht

¹⁰ Oscar Wilde (1854-1900) was een Ierse schrijver wiens schrijversreputatie vooral berust op zijn roman *The picture of Dorian Gray* en enkele toneelstukken. Hij is ook bekend om zijn geestigheid en extravagantie, en om zijn processen en gevangenisstraf voor homoseksuele handelingen.

1. Oscar Wilde¹⁰ stelde ooit dat ‘de enige plicht die we tegenover de geschiedenis hebben, is haar te herschrijven’. In lijn daarmee heeft een recent historisch essay als titel *Voltooid verleden, onvoltooid geschiedenis* (Stabel & Puttevils, 2023). Illustreer de gelijklopende visie op de geschiedschrijving die hieruit blijkt met elementen uit dit hoofdstuk.

Bronnen

Algemeen

Sommige handboeken over geschiedenis van de psychologie focussen vooral op de interne wetenschapsgeschiedenis en de bijdragen van belangrijke auteurs, zoals *Pioneers of psychology* van Fanher en Rutherford (2017) en *History of psychology* van Hothersale en Lovett (2022). Andere handboeken zijn geordend volgens belangrijke conceptuele discussies in de psychologie en hun geschiedenis, zoals *Historical and conceptual issues in psychology* van Brysbaert en Rastle (2020) en *Putting psychology in its place: a critical historical overview* van Richards (2002). *Hergenhahn's An introduction to the history of psychology* (Henley, 2022) is geordend volgens brede thema's, maar volgt daarbinnen een chronologische volgorde. Dat handboek kenmerkt zich door de vele citaten uit oorspronkelijke werken. Een gecombineerde chronologische en brede thematische aanpak is te vinden in *A history of psychology from antiquity to modernity* van Leahey (2013), *A history of modern psychology* van Goodwin (2015) en in *History of psychology: the making of a science* van Kardas (2023), die daarbij teruggaat tot in de prehistorie. Ook Brysbaert en Rastle (2020) en Lawason, Anderson en Cepeda-Benito (2017) gaan ver in de tijd terug. Walsh, Teo, en Baydala (2014) werken in *A critical history and philosophy of psychology* ook chronologisch en thematisch. Zij besteden expliciet aandacht aan de positie van de vrouw en de culturele bepaaldheid binnen de psychologie. Ook Lawson, Anderson en Cepeda-Benito (2017) stellen bij het beschrijven van het verleden van de psychologie in *A History of Psychology: Globalization, Ideas, and Applications* expliciet het belang van de culturele context voorop. Ze besteden veel aandacht aan de diversiteit in de psychologie (of het gebrek daaraan) en de situatie van de psychologie in niet-westerse gebieden. Bem (2003) gaat in zijn geschiedenis van de psychologie met als titel *Het bewustzijn te lijf* uitgebreid in op de sociaal-economische context van de middeleeuwen en de renaissance tot aan de 20ste eeuw. De keuze om die invalshoek ook in dit boek op te nemen, is mede door zijn werk geïnspireerd. Het werk van Jansz en Van Drunen (2004) heeft me aangezet om de evolutie van de visie op het westerse individu te betrekken. De aandacht voor de evoluties in de wetenschappelijke methode is gedreven vanuit een persoonlijke interesse. Het belang ervan bij het beschrijven van het verleden van de psychologie is ook te vinden in *History and systems of psychology* van Brennan (2003) en het eerder genoemde werk van Bem (2003) en Brysbaert en Rastle (2020). Daarnaast komt dit thema ook aan bod in nagenoeg elk handboek over de geschiedenis van de psychologie, maar minder systematisch.

Heel wat feitelijke informatie over auteurs en hun werk werd gehaald van Nederlandse, Engelse, Franse en af en toe Duitse pagina's van Wikipedia.

Bij dit hoofdstuk

De vier domeinen van de geschiedenis van de psychologie zijn overgenomen uit Walsh e.a. (2014). De verwijzing naar de 'WEIRD people in the world' komt uit Henrich (2020). De informatie over de vier afgebeelde schilderijen uit de 17de eeuw gaat terug op de respectievelijke artikels daarover in Wikipedia. Het citaat van Cohen (2010) staat in Brysbaert en Rastle (2013).

GESCHIEDSCHRIJVING

Enkele grote figuren uit het verleden van de psychologie:

Copernicus – Galilei – Newton – Vesalius – Descartes – Bacon
Locke – Berkeley – J.S. Mill – Broca – Gall – Mesmer
Comte – Darwin – Fechner – von Helmholtz – Wundt – James

*Die Psychologie hat eine lange Vergangenheit,
doch nur eine kurze Geschichte¹.*

Hermann Ebbinghaus (1908, p. 1)

¹ De psychologie heeft een lang verleden maar slechts een korte geschiedenis.

Het vorige hoofdstuk besprak de inhoudelijke basisopzet van deze geschiedenis van de psychologie. Dit hoofdstuk staat stil bij de redenen voor deze onderneming, wat ze in feite inhoudt en hoe ze het beste wordt aangepakt. Het geeft zo een antwoord op het waarom, het wat en het hoe van de geschiedenis van de psychologie. Bij de vraag naar het waarom staat een traditionele benadering, die onder anderen door Ebbinghaus werd verwoord, in contrast met een hedendaagse visie. Waarover de studie van het verleden van de psychologie gaat, wordt beantwoord op basis van verschillende visies over de ontdekking van het bewustzijn. Om ten slotte de vraag naar de aanpak te beantwoorden wordt een beroep gedaan op de historiografie². Deze discipline leert op welke manier geschiedenis en dus ook de geschiedenis van een wetenschap kan worden beschreven. Specifiek wordt aangegeven welke strekkingen daarbij te onderscheiden zijn. De historiografie wijst ook op de mogelijke valkuilen die een historicus het best zoveel mogelijk vermijdt.

² De historiografie omvat de geschiedenis en de methodologie van geschiedschrijving.

³ Hermann Ebbinghaus (1850-1909) was een Duitse psycholoog die vooral wordt herinnerd om zijn experimentele studie van het geheugen.

⁴ Aristoteles (384-322 voor Christus) is samen met Socrates en Plato een belangrijke en invloedrijke denker uit de klassieke oudheid.

Motivering om terug te blikken op het verleden

Traditionele benadering

Wanneer Hermann Ebbinghaus³ in 1908 een *Overzicht van de psychologie* schrijft, start hij het eerste hoofdstuk met de uitspraak dat de psychologie een lang verleden heeft, maar slechts een korte geschiedenis. Die korte geschiedenis is gemakkelijk te begrijpen. Wilhelm Wundt stichtte in 1879 het eerste laboratorium voor psychologie in Leipzig. Er was ten tijde van Ebbinghaus' werk dus nog niet zo heel lang wetenschappelijk werk verricht om op terug te blikken. Het lange verleden van de psychologie heeft voor Ebbinghaus betrekking op de periode voor die officiële oprichting van de psychologie. Volgens hem legde de Griekse filosoof Aristoteles⁴ al in de 4de eeuw voor Christus de fundamenten voor de psychologie. Daar werd volgens Ebbinghaus echter weinig op verder gebouwd, tot filosofen in de 17de eeuw begonnen na te denken over het bewustzijn. Het was daarna volgens hem wachten op de vooruitgang in de natuurwetenschappen, en in het bijzonder van de fysiologie, eer de psychologie zich zelfstandig kon ontwikkelen.

Ebbinghaus' uitspraak wordt tegenwoordig opgevat als een voorbeeld van de traditionele benadering van de geschiedenis van de psychologie. Het doel van deze vorm van geschiedschrijving is om de plaats van de psychologie veilig te stellen in de rij van wetenschappen. De studie van het verleden dient om de relevantie van de psychologie en haar onderzoeksdomein te bekrachtigen en om aan te tonen hoezeer er al vooruitgang is geboekt in de discipline ten opzichte van voorheen. Psychologen worden zo de intellectuele erfenissen van auteurs uit het verleden. Die laatsten zijn volgens deze visie zelf psychologen avant la lettre. De vragen die in het verleden werden gesteld, lijken volgens deze traditionele benadering op de vragen van de huidige psychologie, maar de methode verschilt. Pas met de officiële oprichting van de psychologie kon de wetenschappelijkheid ervan echt worden gegarandeerd. De studie van het verleden kan zo het standpunt ondersteunen dat de psychologie academische erkenning verdient. Ook kan ermee worden geclaimd dat de psychologie een onderzoeksdomein is waarin op wetenschappelijk vlak al heel wat werd verwezenlijkt, waardoor men ook vertrouwen mag stellen in de toekomst van de discipline.

Hedendaagse benadering

Het beschrijven van het verleden als verantwoording van de huidige positie wordt tegenwoordig niet meer onderschreven. Dat geldt ook voor de geschiedschrijving van de psychologie. Specifiek voor dat laatste is het op zich ook niet meer nodig om het bestaan van de psychologie te rechtvaardigen. De discipline is intussen sterk verankerd in onderzoekscentra en universitaire opleidingen en speelt ook maatschappelijk een belangrijke rol.

Waarom is het dan nog steeds nodig om het verleden van de psychologie te bestuderen? Volgens de hedendaagse benadering van de geschiedenis van de psychologie omvat het antwoord op die vraag een inhoudelijke en een reflectieve component. Inhoudelijk biedt het vak zicht op het verleden van de discipline. Daarnaast helpt de studie van het verleden om grondig te reflecteren over wat de psychologie is. Beide componenten worden hieronder verder toegelicht.

Inhoud

Inhoudelijk gaat geschiedenis van de psychologie over de studie van het verleden van deze wetenschap. De kennis van dat *verleden* is op zich al een voldoende verantwoording voor de plaats van het vak in menige psychologie-opleiding. Zo is het bijvoorbeeld op zich boeiend om te vernemen hoe mensen in de loop van de tijd keken naar verschillen in persoonlijkheid tussen mensen. Wat waren hun classificatiemodellen? Hoe zijn die gelinkt aan de discussies over erfelijkheid versus milieu⁵?

Inzicht in het verleden kan ook helpen om *de huidige situatie* beter te begrijpen. Historische wortels kunnen van belang zijn in het begrijpen van het heden. Het is bijvoorbeeld verhelderend om te beseffen dat tegengestelde visies in de huidige psychologie rond bijvoorbeeld conceptleren of visuele perceptie gedeeltelijk beschouwd kunnen worden als variaties op een thema, namelijk als een verdere uitwerking van de tegenstelling tussen het rationalisme en het empirisme die in de 17de eeuw ontstaat. Een ander voorbeeld over het belang van het verleden gaat over de afbakening tussen wetenschappelijke disciplines. Die afbakening is vaak historisch gegroeid en niet zozeer inhoudelijk gegrond. Zo bestudeert vooral de antropologie verwantschapsrelaties, behoort de studie van het functioneren van het gezin voornamelijk tot de pedagogische wetenschappen en worden familiale en seksuele wetenschappen gedoceerd aan medische faculteiten. Nochtans gaat het telkens om thema's die ook binnen het psychologisch onderzoek aan bod zouden kunnen komen.

De kennis van het verleden biedt dus bij momenten ook inzicht in het heden. Het is een open vraag of de studie van het verleden van de psychologie ook helpt om over haar *toekomst* na te denken. In ieder geval stelde Pavlov⁶ dat wie graag nieuwe ideeën opdoet, het best oude boeken kan lezen.

⁵ De discussie over erfelijkheid versus milieu gaat over de vraag of verschillen tussen mensen in functie zijn van hun genetische aanleg dan wel van hun ervaringen, die ze onder andere meekregen via hun opvoeding.

⁶ Ivan Pavlov (1859-1936) was een Russische fysioloog die in 1904 een Nobelprijs ontving voor zijn onderzoek naar de spijsvertering. In de psychologie is hij vooral bekend om zijn conditioneringsexperimenten, waarin hij honden aanleerde om speeksel te produceren nog voor hij ze effectief voedsel gaf.

APA versus APS

Een ander voorbeeld van hoe het verleden bijkomend inzicht kan bieden in het heden betreft het uiteenvallen van de American Psychological Association (APA) in 1988. De APA was in 1892 opgericht met als doel de nieuwe, pas opgerichte academische psychologie erkenning te doen vinden. De organisatie was uitgegroeid tot een belangenorganisatie van de psychologie. Volgens een aantal misnoegde wetenschappers trok ze daarbij te veel de kaart van de praktijkgerichte psychologen. Zij richtten daarom in 1988 de American Psychological Society op, die later werd herdoopt tot Association for Psychological Science (APS).

Vanuit bepaalde oogpunten was de opsplitsing een spijtige zaak. Ten eerste kwam zo de eenheid van de psychologie op de helling te staan. Een belangenorganisatie functioneert immers als een hedendaagse gilde. Ze bepaalt maatschappelijk mee wie al dan niet als psycholoog mag worden aanzien. De maatschappelijke positie van de psychologie wordt kwetsbaarder als er twee dergelijke organisaties zijn. Met de splitsing groeide ten tweede het gevaar dat er een wetenschappelijke en een niet-wetenschappelijke psychologie zou groeien. Ten slotte was de opsplitsing betreurenswaardig omdat er stemmen opgingen dat ze puur een gevolg was van persoonlijke vetes tussen leidinggevende figuren.

Vanuit een historische achtergrond valt het uiteenvallen van de APA en de oprichting van de APS beter te begrijpen. Al van bij de oprichting van de psychologie in de Verenigde Staten op het einde van de 19de eeuw was er een spanningsveld binnen de psychologie. William James riep op het einde van de 19de eeuw al op om grote maatschappelijke vraagstukken vanuit een psychologische invalshoek te benaderen. Hij liet zich geringschattend uit over de zeer academische en experimenteel gerichte uitwerking van de psychologie met complexe proefopstellingen. Eerder in de 20ste eeuw waren er ook al op verschillende momenten spanningen geweest tussen die experimentele psychologen en de groter wordende groep van klinische psychologen.

Reflectie

De motivering voor de hedendaagse benadering van de geschiedenis van de psychologie omvat ook een reflectieve component. De studie van het verleden van de psychologie gaat niet meer om het verantwoorden van het bestaan van de psychologie of om het aantonen van de wetenschappelijke kwaliteiten ervan. Het moet daarentegen juist helpen om de huidige wetenschap kritisch te bevragen. De geschiedenis van de psychologie krijgt zo naast een kennisdoel ook een vormend doel. Het biedt een aanleiding voor en is tevens een oproep tot reflectie over het statuut van de psychologie zelf. Het is een stap terugzetten en *kijken naar de mens*. Daarbij wordt nagedacht over hoe de psychologie afhankelijk is van de historische en bredere culturele context en over de eigen aard van de psychologie als wetenschappelijke discipline. De geschiedenis van de psychologie leert zo om met nieuwe ogen naar de huidige werkelijkheid te kijken.

Situering van de psychologie in tijd en ruimte

Door te kijken naar het verleden van de psychologie kan het besef groeien dat de vraagstellingen binnen de psychologie minstens deels bepaald worden door de bredere culturele achtergrond van haar beoefenaars. Dat is alvast de opzet van dit boek met de keuze voor de verschillende bijkomende invalshoeken naast de geschiedenis van de studie van het psychologische. Een cultuur verwijst naar de (impliciete) waarden, normen en gewoonten van een groep mensen. Daardoor is de psychologie steeds gesitueerd in een welbepaalde tijd of 'Zeitgeist' (tijdsgeest) en ruimte of 'Ortgeist' (plaatsgeest). Deze stelling kan voor beide elementen met een aantal voorbeelden worden verduidelijkt.

Zeitgeist

Er zijn verschillende voorbeelden te bedenken hoe de psychologie gesitueerd is in een welbepaalde historische context. De empirische studie van individuele verschillen ontstaat bijvoorbeeld pas nadat in de westerse wereld in sterkere mate erkenning werd gegeven aan de mens als individu. De discussie over erfelijkheid versus milieu begint pas sterker te spelen als binnen de biologie vanuit Darwins visie ook verschillen binnen een soort worden bestudeerd. Wanneer Descartes⁷ in de 17de eeuw de eigenheid van de mens omschrijft als een denkend wezen met zijn beroemde uitspraak 'Je pense, donc je suis' (ik denk, dus ik ben), dan kleurt dat mee de verdere ontwikkelingen in de westerse studie van het bewustzijn. Men zou kunnen stellen dat bijvoorbeeld de visie van de 'homo economicus'⁸ in de beslis-kunde en het informatieverwerkingsparadigma van de menselijke geest in de cognitieve psychologie voor een stuk teruggaan op de rationele, zelfsturende en autonome 'res cogitans'⁹ van Descartes. Dat betekent niet dat het huidige onderzoek gedetermineerd is door het verleden, maar wel dat de huidige vraagstukken over het functioneren van de mens deels ook gesitueerd zijn in het westerse culturele erfgoed.

Ortgeist

Een algemeen voorbeeld van de invloed van de Ortgeist op het psychologische is dat in de oosterse traditie van het boeddhisme het ik, het zelf of de persoon gezien wordt als conventionele termen die niet verwijzen naar een achterliggende, onafhankelijke entiteit. De studie van de psychologie heeft daarin dus geen object. Volgens het boeddhisme kan juist veel van het menselijke lijden worden opgeheven door het bestaan van dit ego te ontkennen ('anatta'). Het enige wat in deze traditie telt is het constant veranderen van de ervaringen van moment tot moment en zich daar als mens op een goede manier toe weten te verhouden. Indien vanuit deze culturele achtergrond psychologie wordt bedreven, dan zal dat er heel anders uitzien dan vanuit een westers denkkader.

De laatste tijd groeit in de psychologie de aandacht voor haar culturele bepaaldheid en crossculturele verschillen. In *Crazy like US: the globalisation of the American psyche* (Waters,

7 René Descartes (1596-1650) is een belangrijke Franse filosoof en wiskundige.

8 De *homo economicus* is een mensbeeld dat de mens voorstelt als een wezen dat gericht is op het bevredigen van zijn eigen behoeften op een zo efficiënt mogelijke wijze.

9 De *res cogitans* of de denkende substantie (of kortweg het bewustzijn) staat bij Descartes tegenover de *res extensa* of de substantie die ruimte inneemt (of kortweg het lichaam).

2010) wordt bijvoorbeeld onderzocht in welke mate psychopathologie, zoals bijvoorbeeld depressie, vanuit de VS is opgedrongen aan andere culturen, onder andere met het oog op de verkoop van psychofarmaca. Een ander voorbeeld is dat emoties niet langer enkel worden gezien door een westerse bril. Daarin zijn emoties samen te vatten met het acroniem MINE. Emoties zijn 'Mental', 'INside the person', en 'Essentialist'. Dat laatste betekent dat emoties telkens dezelfde eigenschappen hebben, zoals Darwin veronderstelde bij zijn studie van de uitdrukkingen van emoties. Het OURS-model van emotie stelt daarentegen dat emoties 'OUTside the person', 'Relational', en 'Situating' zijn, waarbij de laatste term inhoudt dat emoties verschillende vormen kunnen aannemen naargelang van de situatie waarin ze optreden. Het OURS-model van emoties komt vaak voor bij niet-westerse culturen ('non-WEIRD cultures'). Uit het verschil tussen een MINE- versus een OURS-visie volgt dat er niet alleen culturele verschillen zijn in de interpretatie van non-verbale communicatie, maar ook in de taal waarmee over gevoelens wordt gesproken.

Picturing emotions of grief

In zijn minder bekende werk *The Expressions of the Emotions in Man and Animals* uit 1872 onderzocht Charles Darwin of welbepaalde gevoelens steeds op dezelfde manier worden uitgedrukt, zoals bij deze gelaatsuitdrukkingen van verdriet. Op die manier sloot Darwin aan bij een essentialistische visie op emoties.

De psychologie als discipline

Een belangrijk en doorgaans voor de hand liggend inzicht uit de studie van het verleden van een bepaald wetenschapsdomein is dat wetenschap evolueert. De kennis binnen een bepaalde discipline ontwikkelt zich, waarbij gevonden wetmatigheden verder worden gepreciseerd en genuanceerd. In het verleden van de psychologie worden door de eeuwen heen andere antwoorden gegeven op de vraag wat de psychologie als wetenschap inhoudt en hoe het psychologische het best wordt bestudeerd.

Het verleden leert dat binnen een wetenschappelijke discipline keuzes worden gemaakt in wat wel en wat niet wordt onderzocht. Hypnose is bijvoorbeeld een thema dat weinig werd onderzocht binnen de wetenschappelijke psychologie, al waren er interessante observaties in de 19de eeuw over de effecten ervan. Hoe visuele en auditieve informatie worden verwerkt als ze gelijktijdig worden aangeboden, in die periode dan weer wel onderzocht

met complexe en ingenieuze proefopstellingen. Dat onderzoek kwam er mede onder impuls van bevindingen over verschillen in waarnemingen tussen astronomen.

Tevens maken onderzoekers in de loop van de tijd (impliciet of expliciet) keuzes in wat ze beschouwen als gefundeerde wetenschappelijke methoden. De methodologische keuzes in de psychologie spiegelen zich deels aan de ontwikkeling van de wetenschappelijke methode in het algemeen. Zo duikt bij het begin van de 17de eeuw de notie van experiment op en ondervinden wetenschappers de voordelen van het gebruik van wiskundige denkwijzen in het verklaren van natuurverschijnselen. Beide elementen worden, mede onder invloed van het positivisme, hoog in het vaandel gedragen door de eerste psychologen in Duitsland op het einde van de 19de eeuw. In diezelfde periode gaan er stemmen op om de wetenschappelijke methode niet gelijk te stellen met deze natuurwetenschappelijke aanpak, maar om daarnaast ook een geesteswetenschappelijke methode te erkennen. Deze verruiming van de wetenschappelijke benadering heeft rechtstreeks implicaties voor de studie van de mens, al werd dat besluit niet meteen getrokken binnen de toenmalige academische psychologie.

De evolutie van wetenschap in de tijd heeft wetenschapsfilosofen ertoe aangezet om na te denken over de noodzakelijkheidsvoorwaarden van wetenschappelijk denken, over de manier waarop wetenschappelijke revoluties verlopen of over eventuele verschillen tussen wetenschapsdomeinen. Wetenschapshistorici leggen ook mogelijke historische contingenties bloot in de ontwikkeling van een wetenschapsdomein door bijvoorbeeld te verwijzen naar de individuele levensgeschiedenissen van wetenschappers of naar welbepaalde historische contexten. De studie van het verleden van de psychologie leert ons zo dus nadenken over het eigene van haar wetenschappelijke aanpak.

Waarover gaat de geschiedenis van de psychologie?

¹⁰ In de semantiek of betekenisleer verwijst de referent van een begrip naar een object, gebeurtenis of eigenschap in de (buitentalige) werkelijkheid waarnaar met dat begrip wordt verwezen.

De geologie bestudeert de aarde en haar gesteenten, de astronomie de hemellichamen. Als theorieën in de geologie of astronomie veranderen, dan wijzigt er niets aan de referent¹⁰ van hun wetenschap. Dat ligt in de psychologie anders. Er is slechts een psychologische werkelijkheid wanneer men een psychologische bril opzet. De studie van de geschiedenis van de psychologie bestudeert dan met welke bril mensen in het verleden keken naar de mens. Zonder die bril of met een andere bril op, is niet hetzelfde te zien. Het ‘wat’ van de geschiedenis van de psychologie verandert dus door de tijd heen. Dat wordt hieronder toegelicht.

Drie visies op ‘de ontdekking van het bewustzijn’

De term ‘psychologie’ gaat terug op het samentrekken van de Griekse woorden ‘psyche’ (ziel) en ‘logos’ (studie). In het Engelse taalgebied wordt de psyche aangeduid met het woord ‘mind’. Het woord ‘ziel’ komt in de Nederlandse taal als wat verouderd over. Tegenwoordig wordt daarvoor de term ‘bewustzijn’ gebruikt. De Duitse filoloog Bruno Snell (1953) onderzoekt hoe het bewustzijn door de oude Grieken werd ontdekt. Daarbij wijst hij op drie mogelijke manieren om die ontdekking precies te omschrijven. Op basis daarvan definieert hij wat het bewustzijn inhoudt als object van studie.

Realistische visie

In een eerste interpretatie kan men stellen dat de oude Grieken het bewustzijn ontdekten, zoals Columbus het nieuwe continent Amerika ontdekte, of Watson en Crick (of Rosalind Franklin, zie het hoofdstuk over de 20ste eeuw) de structuur van het DNA. De studie van het bewustzijn wordt dan een deel van de natuurwetenschappen. In deze realistische visie

heeft dat dan een vast en omlijnd object dat ook al bestond voordat het werd bestudeerd. Deze interpretatie wordt over het algemeen niet gevolgd. De oude Grieken ontdekten geen vaste, objectieve entiteit ergens in ons hoofd.

Instrumentalistische visie

Een tweede mogelijkheid is dat de Grieken het bewustzijn als instrument of gereedschap van het denken ontdekten. Ze kwamen niet de ware aard van het bewustzijn op het spoor, maar wel welke voordelen het biedt om de innerlijke mentale ruimte met de term bewustzijn te benoemen. In deze instrumentalistische¹¹ visie wordt de studie van het ‘bewustzijn’ de studie van het functioneren van het bewustzijn, of toch dat wat wetenschappers handig als het bewustzijn aanduiden, maar dus niet de studie van het bewustzijn op zich. De notie van werkgeheugen biedt dan bijvoorbeeld een samenvatting van vaststellingen bij het onmiddellijk verwerken en onthouden van informatie, maar verwijst daarom niet ‘echt’ naar een onderliggende structuur. Deze instrumentalistische visie is compatibel met de opvatting dat er verschillende niveaus zijn in het beschrijven van de werkelijkheid. De psychologie onderzoekt dan bijvoorbeeld het cognitieve functioneren, waarbij de onderliggende hersenprocessen en -structuren en de celbiologische reacties in andere disciplines worden bestudeerd.

¹¹ Het instrumentalisme is een visie die stelt dat wetenschappelijke theorieën nuttige instrumenten zijn voor het verklaren en voorspellen van fenomenen, maar daarbij niets kunnen zeggen over het al dan niet bestaan van niet-observeerbare eigenschappen of processen.

¹² Het determinisme is in het algemeen de leer van de onvrije wil. In deze context wijst het op het feit dat de taal ons denken bepaalt en daarmee een invloed heeft op hoe we de werkelijkheid percipiëren.

Constructivistische visie

Een laatste mogelijkheid is dat de Grieken het bewustzijn hebben geconstrueerd:

[I]n spite of our statement that the Greeks discovered the intellect, we also assert that the discovery was necessary for the intellect to come into existence. (Snell, 1953, p. viii)

Pas doordat de Grieken gingen nadenken over het bewustzijn, ontstond het concept van ‘bewustzijn’. In deze laatste mogelijkheid is het bewustzijn dus een constructie. De studie ervan is dan noodzakelijkerwijs gebonden aan een welbepaalde cultureel-historische context. Het gaat dan immers niet over wat het bewustzijn op zich is, maar wel over hoe de mens of wetenschapper zich dat bewustzijn voorstelt. Anders dan die constructie is er geen object voor deze studie. De constructivistische visie op het bewustzijn en op de psychologische werkelijkheid in het algemeen wint de laatste jaren terrein. Ze heeft implicaties voor de psychologie en voor de studie van de geschiedenis van de psychologie.

De constructie van een psychologische werkelijkheid

Linguïstisch determinisme

Als de psychologische werkelijkheid een constructie is en geen voorliggende, zuiver aanwijsbare realiteit, dan impliceert dit dat de psychologie bij de studie van psychologische fenomenen aangewezen is op een psychologische taal. Er bestaat immers geen onafhankelijke psychologische werkelijkheid. De psychologie bestudeert weliswaar psychologische fenomenen die zich kunnen tonen in gedrag, maar deze fenomenen kunnen alleen maar worden gevat op basis van een welbepaald kader en dus via psychologische taal. De psychologie heeft enkel toegang tot de psychologische werkelijkheid via haar psychologisch taalgebruik. In die zin is er dus een linguïstisch determinisme¹² van de psychologische werkelijkheid.

... we have no way of knowing what psychological phenomena are, no way of giving them meaning, except in terms of that language. (Richards, 2002, p. 9)

Geen natuurlijke categorieën

Deze linguïstische bepaaldheid van de psychologie wordt beargumenteerd door de observatie dat psychologische begrippen niet verwijzen naar natuurlijke categorieën, zoals een appel of een peer dat zijn. Emoties zijn bijvoorbeeld geen natuurlijke categorie. Gevoelens worden overal intrapersoonlijk ervaren, maar hun psychologische kadering verschilt tussen culturen, zoals hierboven al aangegeven.

Ook de term ‘bewustzijn’ is geen natuurlijke categorie. Dat houdt in dat de psychische ruimte anders verkaveld kan worden, zowel in de loop van de geschiedenis als tussen culturen. De ervaring van een innerlijke bewustzijnswereld is vermoedelijk soortgelijk, maar hoe dat wordt benoemd kan sterk verschillen. Het hangt er maar van af welk kader we hanteren in *naming the mind* en op welke manier we onze ervaring van een innerlijke ruimte verkavelen.

Aanvankelijk was de psychische ruimte bijvoorbeeld nauw verbonden met het vinden van God. Dat is duidelijk terug te vinden bij Augustinus, maar is ook mogelijk bij Descartes, die bij het vinden van een twijfelend ik daarbij meteen de idee van God als helder en onderscheiden aantreft. Met het dualisme van Descartes krijgt het bewustzijn een centrale

rol in het menselijk functioneren, niet alleen in het denken, maar ook in het verwerken van zintuiglijke informatie. Hume heeft dan weer een visie die meer aanleunt bij een boeddhistische kijk: het bewustzijn wordt gelijkgesteld met een continue stroom van gedachten, zonder een sturend ik. Die stroom van het bewustzijn wordt het onderwerp van Wundt en James, maar wordt vervolgens het mikpunt van de aanval van het behaviorisme, die stellen dat niet het bewustzijn maar het gedrag en de leerprocessen die daarop inspelen cruciaal zijn voor de psychologie. Daarna construeert de cognitieve psychologie de innerlijke psychische ruimte als een soort vaststaand interieur met verschillende kamers die op een bepaalde manier met elkaar in verbinding staan.

Implicaties voor de geschiedenis van de psychologie

Wanneer de psychologie op basis van haar theorievorming en terminologie haar eigen psychologische realiteit creëert, die los van de psychologie niet op zich bestaat, dan omvat de geschiedenis van de psychologie eigenlijk de geschiedenis van de constructie van de psychologische realiteit.

For the historian of Psychology who is also a psychologist, the discipline's history is therefore in itself a psychological phenomenon. More specifically, we are looking at Psychology's role in the dynamic psychological process by which human nature constantly recreates, re-forms, and regenerates itself, primarily in western cultures. (Richards, 2002, p. 7)

Dat houdt in dat psychologische fenomenen in het verleden misschien soortgelijk waren, maar dat ze toen niet zo werden gestructureerd in psychologische taal. Dat betekent bijvoorbeeld dat voor Freud niemand een oedipuscomplex had of dat voorafgaand aan de 20ste eeuw niemand een laag IQ had. Er waren bijvoorbeeld op het einde van de 19de eeuw zeker ook al kinderen die op school minder snel van begrip waren en de leerstof niet konden volgen. Die problemen werden toen echter niet gestructureerd in de psychologische taal van een lage intelligentie of van specifieke leerproblemen. Daardoor hadden die problemen ook niet deze psychologische realiteit. Het niet naar verwachting schools presteren van kinderen werd in de loop van de geschiedenis bij momenten zelfs gelinkt aan een andere psychologische realiteit als luiheid of onwil. De lijfstraffen die soms werden gehanteerd bij ondermaatse prestaties, zijn daar spijtige gevolgen van.

De psychologische constructie van de werkelijkheid houdt niet alleen in dat de psychologie gesitueerd is in tijd en ruimte, zoals hierboven al beschreven met de termen 'Zeitgeist' en 'Ortgeist'. Het betekent ook dat psychologische termen een andere betekenis kunnen krijgen in de loop van de geschiedenis:

Many of the fundamental categories of twentieth-century psychology are, to all intents and purposes, twentieth-century inventions. Such concepts as 'intelligence', 'behaviour', and 'learning' were given such radically changed meanings by modern psychology that there simply are no earlier equivalents. (Danzinger, 1997, p. 36. geciteerd in Brysbaert & Rastle, 2013, p. 517)

Strekkingen in geschiedschrijving

Er zijn verschillende manieren waarop men de geschiedenis kan beschrijven. Ze worden hieronder toegelicht op basis van twee tegenstellingen en een meer recente visie, die ook buiten de geschiedschrijving wordt gehanteerd om wetenschap te beschrijven.

Internalisme versus externalisme

Internalisme

Bij het beschrijven van de geschiedenis van een bepaald wetenschapsdomein kan men zich beperken tot een beschrijving van de ontwikkelingen in de loop van de tijd op het vlak van het onderzoek, de theorieën en de ontdekkingen binnen een welomschreven domein. Deze strekking wordt het internalisme genoemd. Volgens deze visie verlopen evoluties binnen een wetenschappelijke discipline volgens een zuiver interne logica, namelijk door het strikt volgen van de wetenschappelijke methode. Een internalistische visie op de geschiedenis van het onderzoek naar intelligentie houdt bijvoorbeeld in dat de verschillende theorieën en de manier waarop ze elkaar opvolgden worden beschreven.

Externalisme

Het externalisme staat haaks op deze strekking. Een externalistische beschrijving van de geschiedenis van een discipline zal ook aandacht hebben voor de maatschappelijke context ervan. Ze gaat ervan uit dat het politieke klimaat of de economische mogelijkheden in een bepaalde tijd mee de mogelijkheden voor wetenschappelijke vooruitgang bepalen en ook een invloed hebben op het wetenschappelijk denken. Een externalistische visie op de geschiedenis van het intelligentieonderzoek zal bijvoorbeeld wijzen op het feit dat de

rekrutering van Amerikaanse soldaten voor de Eerste Wereldoorlog of de invoering van de schoolplicht leidde tot de ontwikkeling van intelligentietesten. Maatschappelijke noden vormden op die manier de voedingsbodem voor het onderzoek naar individuele verschillen in cognitieve capaciteiten.

Afname van de Army Alpha

Deze foto toont hoe in 1917 soldaten in Virginia de collectieve intelligentietest *Army Alpha* invullen. Deze 'paper and pencil test' werd ontwikkeld door Robert Yerkes om de vele rekruten voor het Amerikaanse leger snel te beoordelen op hun 'verbal ability, numerical ability, ability to follow directions and emotional functioning'. Er was ook een non-verbale versie van deze test (*Army Beta*) voor rekruten die niet konden lezen,

een andere taal spraken of faalden op de *Army Alpha*. Analyses achteraf maakten duidelijk dat deze collectieve intelligentietests sterk vertekende resultaten gaven over de intelligentie van zwarten en immigranten. De test veronderstelde immers duidelijk achtergrondkennis over de toenmalige Amerikaanse maatschappij. Daarnaast kregen rekruten die laag scoorden op de *Army Alpha* niet altijd ook de *Army Beta* toegewezen. Zelfs in die laatste test waren afbeeldingen opgenomen die niet voor alle proefpersonen even duidelijk waren (bijvoorbeeld een bowlingbaan). Ondanks die vertekeningen hebben de lage resultaten van zwarten, Joden en immigranten op deze tests mee het eugenetische¹³ discours bepaald in de jaren 1920 in de Verenigde Staten.

¹³ Eugenetica verwijst zowel naar het streven naar, het onderzoeken van en het implementeren van maatregelen ter verbetering van de genetische samenstelling van de bevolking. In de Verenigde Staten hing het deels samen met rassendiscriminatie. In de Tweede Wereldoorlog werd het in nazi-Duitsland toegepast om 'Untermenschen' (Joden, zigeuners, homoseksuelen) uit te roeien, zogenaamd ter bescherming van het arische ras.

Evaluatie

De keuze tussen ofwel een internalistische ofwel een externalistische visie op wetenschap berust op een valse tweedeling. De invloed van de context op de ontwikkeling van een wetenschappelijke discipline kan zeker niet worden ontkend. Hierboven werd bijvoorbeeld al verwezen naar de tijd-ruimtelijke situering van de psychologie. Daar staat tegenover dat net zomin kan worden aangenomen dat een wetenschappelijke discipline puur extern wordt gereguleerd. Wetenschapsgeschiedenis zal dus zowel interne als externe factoren moeten omvatten. Het is om die reden dat in dit boek meerdere invalshoeken worden meegenomen bij het bestuderen van het verleden van de psychologie.

Sociaal-constructivisme

Naast het internalisme en het externalisme is specifiek voor wetenschapsgeschiedenis nog een bijkomende strekking te onderkennen: het sociaal-constructivisme. Deze aanpak is gefundeerd op gedetailleerde studies van de wetenschappelijke praktijk zelf vanuit de wetenschapsgeschiedenis, de wetenschapsfilosofie en de sociologie van de kennis. Deze strekking heeft met het internalisme gemeen dat de focus ligt op de ontwikkelingen in een wetenschappelijk domein. Het deelt met het externalisme dat voor het beschrijven van die evolutie meer nodig is dan alleen de inhoud van het wetenschappelijk denken. Concreet stelt het dat daarnaast ook sociologische en psychologische dimensies nodig zijn voor het begrijpen van wetenschappelijk gedrag. Dat wordt het sociaal-constructivisme genoemd. Een dergelijke beschrijving van het intelligentieonderzoek zou bijvoorbeeld aandacht hebben voor de manier waarop de strijd tussen met elkaar wedijverende opvattingen over intelligentie precies verlopen is op het vlak van communicatie (bijvoorbeeld hoe wetenschappelijke bijdragen al dan niet werden aanvaard in een wetenschappelijk tijdschrift), groepsdynamica (bijvoorbeeld hoe een wetenschappelijke discipline georganiseerd is), of de persoonlijkheid van de betrokken wetenschappers (bijvoorbeeld wat hun precieze drijfveren waren).

Het sociaal-constructivisme wijst in essentie ook op de relativiteit van wetenschappelijke kennis. De werkelijkheid is volgens deze visie immers niet kenbaar los van de beeldvorming van de wetenschappelijke gemeenschap. Een erg doorgedreven sociaal-constructivisme trekt zelfs het bestaan van een externe, objectieve wetenschappelijke werkelijkheid in twijfel. Niet alleen voor de psychologie geldt dat de wetenschap deels gebaseerd is op een constructie van de werkelijkheid.

¹⁴ In deze tekst wordt de term 'great men view' vertaald als 'visie van de grote figuren'. Op die manier geeft de term aan dat niet alleen mannen maar ook vrouwen cruciale bijdragen kunnen leveren in de loop van de geschiedenis. Het nadeel van deze vertaling is dat daarmee voorbij wordt gegaan aan het feit dat de grote figuren in het verleden op heel wat terreinen louter mannen waren. Heel lang werd vrouwen immers de toegang ontzegd tot onder andere politiek, onderwijs en wetenschap.

¹⁵ Thomas Carlyle (1795-1881) was een Schotse schrijver, historicus en wiskundige.

¹⁶ Een hagiografie verwijst naar de biografie van een heilige, maar ook naar het literaire genre van het beschrijven van heiligenlevens.

Grote figuren versus tijdsgeest

Grotefigurengeschiedenis

Volgens de strekking van de grote figuren ('great men view')¹⁴ kan men zich bij het beschrijven van de geschiedenis beperken tot de opeenvolgende bijdragen van enkele prominente figuren. 'The history of the world is but the biography of great men', schreef Thomas Carlyle¹⁵. Volgens deze strekking wordt de geschiedenis van een wetenschap afdoende beschreven op basis van de bijdragen van de grote namen in het domein. Geschiedschrijving wordt dan al vlug een soort hagiografie¹⁶ van deze wetenschappers. Kandidaten voor de grote figuren uit

de geschiedenis van de psychologie zijn bijvoorbeeld Wundt, James, en Freud. Ook Descartes, Locke en zelfs Aristoteles worden als belangrijke voorlopers van de psychologie ten tonele gevoerd, zoals visueel werd weergegeven op de startpagina van dit hoofdstuk.

Bedenkingen

In zijn artikel ‘The woman problem’ in *American Psychologist* maakt de historicus Boring (1951) bij deze visie al een aantal bedenkingen:

Do science and thought and history, we may ask, advance step-wise by the successive contributions of great men, or is intellectual progress more or less continuous? Does history perhaps merely select the names of certain men as indices of advances in thought and knowledge, while neglecting the antecedent, the contemporaneous and the subsequent events that are necessary for getting a great discovery ready to be made and then afterward getting it accepted as truth? The Great Men of history are the men who achieved great prestige, some of them while living, others posthumously. It appears, moreover, that prestige is gained or lost, not only by achievement, but also by such other reinforcers and inhibitors as the timing of the discovery, the inertia of contemporaneous thought, the way in which the discovery is promoted or advertised, and the prestige of the discoverer – for prestige begets prestige; it has positive feed-back. When a man has first emerged from inconspicuousness, his subsequent acts gain attention more readily than before and his prestige tends to build itself up, especially if it is continuously supported by good work. The point here is that prestige is no simple function of merit. (Boring, 1951, p. 679)

In eerste instantie wijst Boring op het belang van ‘Zeitgeist’ of de tijdsgeest waarin deze grote wetenschappers functioneerden. Door dat niet in rekening te nemen wordt in de visie van de grote figuren het belang van een individu in een wetenschapsdomein overschat. ‘L’art c’est moi, la science c’est nous’, stelde Claude Bernard¹⁷. Het is de tijdsgeest die maakte dat bepaalde ontwikkelingen in de wetenschap voor de hand begonnen te liggen. De grote figuren waren dan volgens de huidige terminologie van sociale media eerder goede ‘trend-watchers’ in plaats van echte ‘influencers’ die nieuwe trends initieerden. Vanuit de opvatting dat wetenschappelijke ontdekkingen voor een groot stuk schatplichtig zijn aan de tijdsgeest volgt dan bijvoorbeeld dat de evolutietheorie vrijwel zeker toch zou zijn uitgevonden als bijvoorbeeld Darwin niet had geleefd of iets anders was gaan doen na zijn wereldreis op het schip de HMS Beagle.

Een tweede bedenking die Boring geeft is dat ook het belang van de bijdrage van een individuele wetenschapper wordt overschat. Het prestige van wetenschappers is niet puur in functie van hun verdiensten op zich. Hij verwijst daarbij impliciet naar het mattheuseffect¹⁸. Dit effect verwijst naar de conclusie van de Heer in de Bijbelse parabel van de talenten: ‘want aan ieder die heeft, zal gegeven worden [...]; maar wie niet heeft, hem zal nog ontnomen worden zelfs wat hij heeft’ (Mattheus 25, 29). In het geval van de grote figuren in een wetenschapsdomein houdt het mattheuseffect bijvoorbeeld in dat ook bijdragen van minder bekende generatiegenoten aan de grote figuur worden toegeschreven.

¹⁷ Claude Bernard (1813-1878) was een Franse fysioloog die onderzoek deed naar de spijsvertering en het zenuwstelsel, waarbij hij de gehoorzenuw beschreef.

¹⁸ De term ‘mattheuseffect’ wordt niet alleen gebruikt voor de tendens dat bekende wetenschappers meer krediet krijgen, maar ook om te verwijzen naar het fenomeen in diverse domeinen (zoals het onderwijs) dat sterkere personen of groepen soms meer profiteren van bepaalde maatregelen dan anderen, waardoor het verschil tussen beiden nog verder toeneemt.

¹⁹ Het matilda-effect verwijst naar het feit dat prestaties van vrouwen minder worden geciteerd of zelfs onterecht worden toegeschreven aan mannen (zij die al weinig hebben, krijgen nog minder).

²⁰ Hugo Münsterberg (1863-1916) doceerde op 22-jarige leeftijd bij Wilhelm Wundt, maar ging vanaf 1892 werken bij William James in Harvard. Hij was voorzitter van de American Psychological Association in 1898 en tien jaar later van de American Philosophical Association.

Mary Calkins en het matilda-effect

Een variant van het mattheuseffect is het matilda-effect¹⁹.

In de psychologie wordt de Amerikaanse psychologe en filosofe Mary Whiton Calkins (1863-1930) genoemd als slachtoffer van het matilda-effect. Ze werkte in het laboratorium van Hugo Münsterberg²⁰ aan Harvard University. Hoewel ze aan alle voorwaarden voldeed, weigerde die universiteit om haar een doctorstitel toe te kennen omdat ze een vrouw was. In haar studie van het geheugen vond Calkins de methode van paarsgewijze associatie uit. Proefpersonen kregen gekleurde kaarten te zien met cijfers erop. Ze moesten zich daarna de cijfers herinneren wanneer ze een bepaalde kleur opnieuw aangeboden kregen. Georg Elias Müller en Edward B. Titchener hebben later van deze techniek van Calkins gebruikgemaakt, evenwel zonder naar haar te verwijzen. Calkins werd in haar verdere loopbaan als eerste vrouw ooit voorzitter van zowel de American Psychological Association (in 1905) als de American Philosophical Association (in 1918).

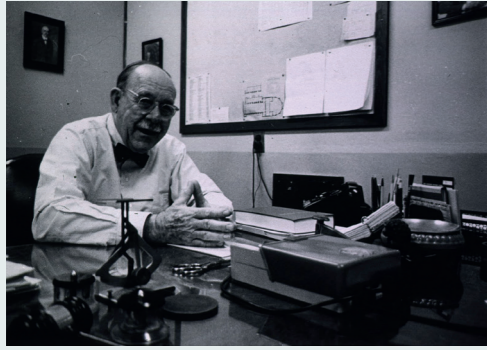

Evaluatie

Ook voor de tweedeling tussen de visie van de grote figuren versus die van de tijdsgeest lijkt het niet echt nodig om een keuze te maken tussen beide uitersten. Een demystificatie van de ‘helden’ uit het verleden dringt zich op, waarbij de verdiensten van grote wetenschappers op een genuanceerde manier erkend kunnen worden. Daarnaast is het historisch steeds interessant om te proberen om het bredere, intellectuele klimaat (zowel internalistisch als externalistisch) te vatten waarbinnen deze grote figuren én hun tijdgenoten opereerden.

Terzijde: Boring en de demystificatie van de historicus

Edwin Boring (1886-1968) is een Amerikaanse psycholoog die jarenlang gold als boegbeeld voor de geschiedschrijving in de psychologie en in de schijnwerpers stond. Zijn vrouw Lucy May Day (1886-1996) werkte achter de schermen echter met hem mee. Het is een voorbeeld van hoe vrouwen in de loop van de geschiedenis de facto ook een rol speelden in de wetenschap, hoewel voor hen daarvoor officieel geen plaats was. Daarnaast is Borings geschiedschrijving een voorbeeld van hoe selectieve bronnen kunnen leiden tot een vertekend beeld. Beide elementen komen naar voren in onderstaande levensbeschrijving.

Edwin Boring (1886-1968)

Beginjaren

Edwin Boring behaalde in 1914 zijn doctoraat bij Edward Titchener. Een dag later huwde hij met Lucy May Day. Zij was al in 1912 bij Titchener gepromoveerd. Het koppel was al sinds 1911 verloofd. Hoewel ze beiden dus dezelfde promotor hadden, mocht Edwin wel, maar Lucy niet de seminars van de 'Titchener Experimentalists' bijwonen. Titchener weigerde resoluut de deel-

name van vrouwen. Een keer luisterde Lucy naar de discussie vanuit een naburige kamer omdat iemand (Edwin?) de deur op een kier had laten staan.

Lucy Day Boring gaf na haar doctoraat enkele jaren les in een hogeschool, maar gaf haar carrière op toen in 1916 hun eerste zoon werd geboren. Vanwege die geboorte hoefde Boring niet te dienen in het Amerikaanse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hij was daardoor enigszins teleurgesteld en ging daarom in op een uitnodiging van Robert Yerkes om mee te helpen bij de ontwikkeling van een intelligentietest voor het Amerikaanse leger (zie de illustratie over de afname van de *Army Alpha* en *Beta* hierboven). Boring werkte eraan mee tijdens de oorlogsjaren, maar liet zich later kritisch uit over de wetenschappelijke objectiviteit van intelligentietesten, ongetwijfeld gedreven door zijn achtergrond in de experimentele psychologie. Toen men hem later vroeg naar de definitie van intelligentie, antwoordde hij enigszins denigrerend met een schijnbaar louter circulaire omschrijving: 'Intelligence is what the test tests.'

Boring als historicus

Boring staat vooral bekend als de eerste historicus van de psychologie. De publicatie in 1929 van *A history of experimental psychology* werd al snel een standaardwerk met een tweede editie in 1950. ('History is Boring' leek in die tijd onder Amerikaanse psychologen te gelden!) Nochtans had Boring een duidelijke agenda met het schrijven van zijn visie op de geschiedenis van de psychologie. Hij wilde er het statuut van de psychologie als laboratoriumgebaseerde experimentele wetenschap mee versterken en die aanpak afzetten tegen de volgens hem zachte en onwetenschappelijke praktijkgerichte psychologie, die na de Eerste Wereldoorlog sterk opbloede. Ook bracht Boring in zijn werk een sterk vertekend beeld van het werk van Wundt. Hij baseerde zich namelijk niet op diens oorspronkelijke geschriften (die louter in het Duits waren), maar voornamelijk op wat zijn promotor Titchener als voormalig student van Wundt daarover te vertellen had. Titchener werkte echter op een zeer beperkte onderzoekslijn van Wundt en ging toen hij later emigreerde naar de VS daarin ook grotendeels zijn eigen weg. Titcheners visie werd in de VS zo onterecht gelijkgesteld met het hele wetenschappelijke programma van Wundt. Het historische basiswerk van Boring is op die manier een schoolvoorbeeld van 'selection bias' en dus simplificatie (cf. infra) in geschiedschrijving. Zijn vertekende beeld over Wundt heeft lange tijd binnen de Amerikaanse psychologie standgehouden en kwam via Amerikaanse handboeken ook terug naar Europa.

History has not been kind to Wundt's vision for psychology. In fact, if one is restricted to secondary sources in the English language, one can hardly find out what that vision was. (Danzinger, 1979, p. 205)

The woman problem

Lucy Day Boring gaf op latere leeftijd in een interview aan dat ze '[...] read (and advised) every book and article my husband wrote'. In het voorwoord van de eerste editie van Borings boek over de geschiedenis van de experimentele psychologie schreef Boring zelf ook al: 'My wife labored untiringly on the manuscript, the proofs, and the indices' (p. x).

De samenwerking met zijn vrouw achter de schermen inspireerde Boring mogelijk in 1951 tot het schrijven van een bekend artikel in het toonaangevende tijdschrift *American Psychologist* met als titel 'The woman problem'. Met die term verwees Boring naar de grote moeilijkheden die vrouwen ondervinden bij het uitbouwen van een wetenschappelijke carrière in de psychologie, omdat ze om maatschappelijke redenen geen toegang krijgen tot hogere of meer prestigieuze jobs. Naast de kritische noten die hij daarin plaatste over de bijdragen van grote figuren in het verleden, was dit artikel dus ook vooruitziend: 'the woman problem' bleef nog decennialang bestaan binnen de academische wereld (en daarbuiten, deels ook nu nog).